

DİNİN TƏKAMÜL PROSESİNDƏ DAVAMLI İNKİŞAFIN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Həsənağa MƏMMƏDLİ,

AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutunun Davamlı

inkışafın fəlsəfəsi şöbəsinin elmi işçisi,

h.h.mammadli@gmail.com

AÇAR SÖZLƏR: *dini düşüncə, davamlı inkışaf, təkamül prosesi, metodoloji problemlər, əsas istiqamətlər.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *религиозное сознание, устойчивое развитие, эволюционный процесс, методологические проблемы, основные направления.*

KEY WORDS: *religious consciousness, sustainable development, the process of evaluation, methodological problems, main directions.*

Dini düşüncənin inkışaf tarixini bütövlükdə ortaya qoymaq üçün onun keçdiyi təkamül yoluna nəzər salmaq lazımdır.

XIX əsrdə geniş yayılmış, etnoqrafiyada nəzəri cəhətdən lüzumlu məktəb sayılan *evolyusionizm* “inkışaf haqqında təsəvvür” deməkdir. Bu məktəbin nümayəndələri tərəfindən “evolyusiya”, yəni təkamül anlayışı heç də birmənalı interpretasiya olunmamışdır. Buna baxmayaraq, əsas fikir hamıda eynidir: insan cəmiyyətinin inkışafı tədricən aşağıdan yuxarıya (sadədən mürəkkəbə və ya homogendən heterogenə) doğru tərəqqi etmişdir. Sözügedən məktəbin metodik prinsipləri bunlar idi: sonradan yaranmışlar əvvəlcədən təyin olunmuş sistemdir ki, rüşeym halında proqramlaşdırılır. Ehtimal olunur ki, hər yerdə mövcud olan və daxildə formalaşan inkışaf prinsipi rüşeymin başlanğıc məqamını açıqlayır. Mərhələli inkışaf tezisində eyni təzahürlərin üzə çıxması evolyusionizmin ciddi nəzəriyyə olduğu dəlalat edir.

Daxili, immanent inkışaf o zaman əhəmiyyətli olur ki, tarixi inkışafın səbəblərini açıqlaya bilsin. Hərgah hər bir maddi, sosial və mənəvi element toplu şəkildə daha qədim forma alırsa (həmçinin onlar hər bir elementə məxsus olan prinsipin təsirindən tədricən açıqlanırdı), ictimai inkışaf prosesinin başqa fəaliyyət prinsiplərini axtarmağa ehtiyac qalmır. Bu, maddiyyatın müstəqil hərəkəti ilə aydınlıq tapır, ona görə də evolyusionist məktəb fideizm xarakterini qoruyub saxlaya bilməmişdir.

Evolyusionist nəzəriyyənin formalaşması həmin dövrün əsaslı elmi nəticələri, kəşfləri və hadisələri ilə əlaqədar idi. Elmi nəticələrin içində inkışaf haqqında fikir xüsusi mənə kəsb edirdi. Bu nəzəriyyəni təbiət elmləri ilə məşğul olan alimlər də stimullaşdırırdılar. Öz növbəsində təbiət

elmləri XIX əsrin ümumi ictimai və siyasi inkişafına da böyük təsir göstərmişdi. Kapitalizm çoxsaylı elmi kəşflərə istinad edərək, ümumi inkişafı sürətləndirmiş və ictimai münasibətlərin yeniləşməsinə şərait yaratmışdı.

Oriyentasiyanın dəyişməsi ilə XIX əsrin mühüm fəlsəfi nəticəsi sayılan dialektika öz əhəmiyyətini itirdi. İlk növbədə, fransız filosofu O.Kontun fəaliyyəti nəticəsində dialektika pozitivizmlə əvəz olundu. Onun təsiri altında dialektika elmi empirizm sferası ilə məhdudlaşmağa başladı və “nə üçün?” sualını ortaya qoydu. Ziddiyyətlərin təhlilinin əvəzinə məntiqi təsnifat gəldi və müvəqqəti ardıcılığın təyin olunması ilə əvəz edildi. Evolyusionizm tərəfdarları pozitivizmin əsas müddəaları ilə evolyusionizm anlayışının birləşməsini inkişaf sırasının nizamında gördü. Onların ayrı-ayrı halqalarının ardıcılığı məntiqlə təyin edilirdi və bu, çox vaxt subyektiv olurdu, konkret tarixi tədqiqatlara söykənmirdi. L.T.Morqan bu cür yanaşmanı belə xarakterizə etmişdi: “Bizim məqsədimiz üçün vacib olan haldır (tərz), zaman isə əksinə, o qədər də mühüm deyil” [1, s. 127]. E.Taylorun fikrincə, ayrı-ayrı zamanlara yönəlmiş tarixi araşdırmalar izafidir, çünki bütöv bir qrup faktlar əsasında ümumi qanun çıxarılıbsa, sonrakı araşdırmalar əhəmiyyətli ola bilməz. Nəhayət, dialektik düşüncənin parçalanması daha yeni metodik prinsipin inkarına gətirib çıxardı: mahiyyət və təzahürün fərqlənməsi. Hər bir anlayış bu məktəbin nümayəndələri tərəfindən ümumtarixi zərurətin bilavasitə ifadəsi kimi qəbul olunurdu. Nəticə etibarilə onlar güman edirdilər ki, yerin müxtəlif sahələrindən bir çox nümunənin köməyi ilə (hər bir halda onların qarşılıqlı əlaqəsi) ictimai inkişaf cərəyanını yenidən yaratmaq olar.

Bu məktəbin qocaman nümayəndələrindən olan Q.Klemm 1843-1847-ci illərdə “Bəşəriyyətin ümumi mədəniyyət tarixi” adlı beşcildlik çox maraqlı bir əsər yazaraq orada bəşəriyyətin ümumtarixi inkişafını üç dövrə ayırır [1, s. 125].

Klemmdən sonra avstriyalı hüquqşünas və etnoqraf İ.Unger 1850-ci ildə “Ümumdünya tarixi inkişafda izdivac” adlı əsas elmi əsərini çap etdirir. Əsərdə Hegel fəlsəfi irsinin müəyyən əks-sədasına rast gəlmək mümkündür. Nəhayət, T.Vayç 1859-cu ildə dərc etdirdiyi “Vəhşi xalqların antropologiyası” kitabında antropoloji, psixoloji və mədəni tarixi baxışları birləşdirməyə cəhd göstərir. O bu yeni elmin (etnoqrafiya elmi nəzərdə tutulur) qarşısında dövlət yaranışına qədərki dövrün əsas inkişaf istiqamətlərini tədqiq etmək vəzifəsini qoyur. Onun fikrincə, bununla da, “tarixin həqiqi təbii əsası” hazırlanmış olur.

Bu tədqiqatçılar evolyusionist düşüncə tərzinin ilk yolçuları olsalar belə, birincilik ingilis etnoloqlar E.Taylor, Dj.Mak-Lennana və Dj.Labbona məxsusdur. Çünki ilk dəfə, demək olar ki, eyni zaman çərçivəsində evolyusionist konsepsiyanın tamamlanmış düsturunu onlar təqdim ediblər [1, s. 124].

Taylor bunu bəşəriyyətin ilkin mədəniyyətinə əsaslanaraq etmişdir, Mak-Lennan isə ailə və nigahın ümumi tarixini canlandırmaqla kifayətlənmişdir. Mak-Lennanın nəzəriyyəsi özünü doğrultmasa da, Taylor uzun müddət ərzində formalaşan etnoqrafiya elminə “keçmişin qalıqları” nəzəriyyəsi ilə və dini təsəvvürlərin ilk pilləsi olan animizm tezisi ilə təsir etmişdir. Labbon isə

təkcə etnoqrafiya və arxeologiya (ilk dəfə o, tarixin ibtidai icma cəmiyyətinin ilkin və son daş dövrü bölgüsünü vermişdir) ilə deyil, həm də təbiət elmlərlə məşğul olduğundan nəzəriyyəçi kimi daha irəli gedə bilmişdir. Elmi araşdırmaların sonrakı addımları isə İngiltərədə, həmçinin Avropanın digər ölkələrində sosioloji elmi yanaşmanın nümayəndəsi olan Q.Spenserin hesabına atılmışdır.

Almaniyada evolyusionizmin gənc nümayəndələrindən olan Lippert elmi işlərində bəşəriyyətin “mədəniyyət tarixinin praqmatikliyi” yaratmaq məqsədini güdür, “hər yerdə hakim olan əsas stimulu” “həyatın təminatı”nda görürdü [1, s. 126]. Bu məktəbin digər nümayəndələrindən fərqli olaraq, o, ümumi tarixi inkişafın daha real mənzərəsini çəkmişdir və konkret tarixi araşdırmalar əsasında tarixi prosesin lokal variantlarının bütöv bir cərgəsini nizama salmışdır. O hesab edirdi ki, cəmiyyətin gələcək inkişafı həmrəyliyin bərqərar olmasından asılıdır, ancaq bununla bərabər, ibtidai və sinfi cəmiyyətlər arasında heç bir keyfiyyət dəyişikliyi görmürdü.

Evolysionizm Fransada sosiologiyanın daxilində formalaşmışdı. Bunun müqabilində bütün istinadlar etnoqrafik materialların istifadəsi sayəsində formalaşan sosioloji nəzəriyyələrin üzərinə düşürdü. Pozitivist fəlsəfi məktəbin ilk nümayəndələrindən olan O.Kont eyni zamanda sosiologiyayı da yaratmış, onun əsasında evolyusionist düşüncə tərzinin təməlini atmışdır.

Kont insan düşüncəsinin inkişafına böyük maraq göstərmiş və bu inkişaf əsasında ümumi tarixi inkişafın dövriyyəsinə (periodizasiya) tərtib etmişdir. Onun fikrincə, ibtidai cəmiyyətin şüurunda din hakim mövqə tutmuşdur, bu da öz növbəsində tarixin etaplara bölünməsi zərurətini yaratmışdır: fetişizm (ovçu təsərrüfatı), politeizm (heyvandarlıq) və monoteizm (əkinçilik) [1, s. 127].

Sonralar E.Dürkheyim, Ş.Leterno və L.Levi-Brül Kontun davamçıları olmuşlar. Onların arasında Dürkheyim daha çox pozitivist fəlsəfənin sonrakı inkişafına həsr edilmiş əsərlərin müəllifidir [1, s. 128].

ABŞ-da evolyusionist düşüncə tərzini çox ləng yayılırdı. Avropada olduğu kimi, burada da bu nəzəriyyəyə çıxırı təbiət elmləri açmışdı. L.Q.Morqanın “İrsiyyət sistemi və xüsusiyyətləri” (1858) tədqiqatı evolyusionist yanaşma üzərində qurulan birinci iş olmuşdur. Hələ işiq üzü görünə qədər bu iş çoxsaylı etirazlarla üzləşmiş və ancaq bir sıra məşhur mütəxəssislər tədqiqatın üzə çıxmasının tərəfdarı olduqlarını bildirdikdən sonra əsər çap olunmuşdur.

Morqanın “İbtidai cəmiyyət” monoqrafiyası da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki istər məzmun baxımından, istərsə də nəzəri planda bu işi evolyusionizmin uğurlu nailiyyətləri sırasına aid etmək olar. Morqan bir çox müxtəlif tədqiqata əsaslanaraq öz kitabında ibtidai cəmiyyət və onun ardıcıl qanunauyğun inkişafı haqqında ümumi təsəvvür yarada bilmişdi. Tədqiqatçı ibtidai icma cəmiyyətini üç mərhələyə (vəhşilik, barbarlıq və sivilizasiya) bölmüşdü. Birinci iki mərhələnin hər birini üç pilləyə ayırmışdı. Bu sxem üzrə ibtidai icma cəmiyyətinin ixtira və kəşfi (onun düşüncəsində bu çox vacib bir faktor idi) sosial təşkilin formalaşmasını (burada Morqan özünün ən böyük kəşfini – nəslin strukturu - etmişdi), ailə və mülkiyyətin inkişafını izləyə

bilirdi. Bununla o, ibtidai icma cəmiyyətinin inkişafının əhatəli konsepsiyasını elm aləminə təqdim etdi, sinifli cəmiyyətin necə və nə üçün yarandığını ortaya qoydu. Beləliklə, Morqan tarixi inkişaf prosesinin öz başlanğıcını haradan götürdüyünü və hadisələrin gələcək axınını bu nəticələrə əsasən göstərməyə çalışırdı. Labbokdan fərqli olaraq, Morqan daha sistemli olmaqla, uzaqgörənliklə ideal cəmiyyətə gəlib çıxdı. Bu elə bir cəmiyyət olmalı idi ki, orada xüsusi mülkiyyətin nə olduğu bilinməsin və daha yüksək pillələrdə ibtidai kommunizmin əsas cizgiləri təkrar edilsin.

Həyatın yaranmasının evolyusion prosesinin üzərində bir qədər dayanmaq gərəkdir. Ona görə ki, sivilizasiyanın yaranmasından bu günə qədər gedilən yolun araşdırılması, demək olar ki, strukturalist dinlərin prioritet məsələsi olmuşdur. Burada dini idealist dünyagörüşünün evolyusiya elmi nəzəriyyəsilə vəhdətdə olduğunun elmi cəhətdən əsaslandırılması zərurəti ortaya çıxır, başqa sözlə desək, onda din sistemi tamamilə dağılmış olur, yəni doqmatik konstruksiya intellektual və mənəvi tələblərə cavab vermir. Deməli, belə anlaşılır ki, arxeoloji tapıntıların hamısı və etnoqrafik araşdırmalar lazımsız olur, irəli sürülmüş elmi sübutlar gərəksizləşir. Bu istiqamətdəki elmi fənlərin fəaliyyəti şübhə altında qalır.

Dini doqmaların baza şərtlərini ciddi əsaslandırmadan onu ilkin interpretasiyada saxlamaq mümkün deyildir. Biz çalışacağıq ki, canlı orqanizmlərin yaranması və inkişafı prosesinin evolyusion sxemini ənənəvi dinlərin doqmatik şərtlərinə ziyan gətirmədən tam açıqlığı ilə verək. Hərçənd bir çox məqamlarda mövqelər üst-üstə düşür. Dinin tədqiqinə evolyusion yanaşma müxtəlif dini-tarixi materialın tarixi və sistemik nizamlaşmasına şərait yaradır. Bu cür yanaşma fəlsəfi və elmi dinşünaslığı sanballı statusla təmin edir, bu da dinşünaslığın birtipli metodiklik xüsusiyyəti sayəsində başqa elmi fənlərlə təmasda olmasından irəli gəlir.

Bizə elə gəlir ki, evolyusion yanaşmanın müasir dinşünaslıqdan çıxarılması təkcə evristik qüvvələrin zəifləməsilə bağlı deyildir. Çünki evolyusion nəzəriyyə bu və ya digər dərəcədə nəinki təbiət, həm də sosial elmlərdə istifadə olunur. Bunun əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, evolyusion dini yanaşma anti-dini konsepsiya ilə bağlıdır. İlahiyyətçilər bunu dinin əsaslarına təcavüz kimi qəbul edirdilər. Halbuki, müqəddəs kitabların hamısı evolyusion prosesin məhsulu kimi dinin təkmilləşməsində mühüm funksiya daşıyıblar. Evolyusion prosesdə rəasional məntiq vardır – o bir çox elmlərin inkişafında həlledici rol oynayıb. Doqmalarda isə məntiqin zəncirvari ötürmə prosesi qırılır, çünki onun elmi (məntiqi) izahı yoxdur. İstər metafiziki düşüncələrdə, istərsə də hermenevtik istilahlarda olsun, hamısı fəlsəfi təhlilə ehtiyac duyur. Hadisələrin immanentlik səviyyəsi, onun izahı yüksək olmalıdır. Harada elm yoxdur, orada məntiqsizlik hökm sürməlidir, əks halda bütün anlaşılmazlıqlar çox asanlıqla ilahi təqdirin üzərinə atılır. Unutmayaq ki, dini düşüncənin formalaşması minilliklər boyunca gedən evolyusion prosesin mürəkkəb inkişaf yoluna daxildir. Dini inanclardan başlamış mürəkkəb dini təcrübə nəticəsində dinin müasir strukturu (yəni elmin müasir tələblərinə cavab verən) formalaşmışdır.

Transdentiyyə (fövqəlbəşəriyyəti), vahid idarəetmə mərkəzinin olmasını, Ali Şüurun varlığını elmlər rəasional düşüncə ilə, məntiqlə təsdiq edirlər. Onların daşıyıcıları olan alimlər isə güclü elmi intuisiya ilə daha güclü inama malikdir.

Qarşıya qoyulan məqsəddən uzaqlaşmamaq şərtilə, qısaca olaraq, evolyusion nəzəriyyənin tarix və inkişafına, o cümlədən müasir fideizmə nəzər salaq.

Başlanğıcda klerikal ideoloqlar əsas qüvvələrini evolyusion faktı inkar etmək və canlı orqanizmlərin növlərinin dəyişməz olduğu fikrinin təsdiqinə yönləndirildilər. Lakin bu cəhdlərin əsassız və səbatsız olduğunu yəqinləşdirdikdən sonra onların bir çoxu təkamülün mümkünlüyü mövqeyindən çıxış edərək həyatın canlı formalarının ilahi yaradılışın davamı olduğunu etiraf etməyə başladılar. Dünyanın elmi və dini mənzərəsi arasında daha çox qarşıdurma yarandıqca dini inancın da nə qədər çox doqmatik və avtoritar olduğu üzə çıxırdı. Elmi düşüncənin əsas prinsiplərinə qarşı müqavimət artdıqca, paradoksal olaraq, klerikallar daha da inadla dinlə elmin “uzlaşmasına” çalışırdılar. Bununla əlaqədar, klerikal idealların evolyusion nəzəriyyəyə qarşı mübarizəsi yeni konturların cızılmasına gətirib çıxardı. Yaranış haqqında düşüncələrin monoteist doqmatına istinad edərək, onlar tez-tez nəinki, dini doqmalara, hətta elmin özünə də apellyasiya edirdilər.

Müasir fideistlər ilkin yaranış aktının istər ortodoksal-monoteist anlamda, istərsə də teistik evolyusiya ruhunda “davamlı yaranış” olsun, təbiət qanunları sayəsində üzvi həyatın təbii yaranışını və inkişafını köklü surətdə inkar edirlər. Həmçinin transendent başlanğıcın, yəni Tanrının müdaxiləsi olmadan bunların baş verməsinin mümkünlüyünü diktə edirlər. Müasir fideistlər evolyusion nəzəriyyəni “qəbul” etməyə hazırdırlar, bir şərtlə ki, vitalizm və teleologiya ruhunda interpretasiya olunsun.

Müasir fideizmin evolyusion nəzəriyyəyə münasibətdə olan mövqeyini açmaq üçün əvvəlcə bu suala cavab verilməlidir: ilahi yaranış, təbiətin inkişafı ideyası və ya evolyusionun elmi nəzəriyyəsi ilə yaranışın dini doqması arasında olan ziddiyyəti götürmək mümkündürmü? Buna görə müasir klerikal anti-evolyusionizmin arqumentlərinin tutarlı olmadığını göstərmək lazımdır, çünki bu tendensiya müasir fideizmdə çox güclü mövqe tutur.

Açıq mübarizədə elmə qarşı olan hücumlar bir çox teoloqları birbaşa toqquşmadan uzaqlaşmağa məcbur edir və “barışıq” yolları axtarırlar. Hərçənd, Ç.Darvinin “Növlərin yaranması” kitabı işıq üzü görəndən sonra evolyusion nəzəriyyə ilə ilahi yaranışa inamı bir-birilə uzlaşdırmaq cəhdləri olmuşdu. Lakin klerikal ideoloqların əksəriyyəti evolyusiya ideyasının yaranış barədə doqma ilə uyğunluğunu qəbul edilməz görür. Fideistlər səylərini elmlə dinin keçmişdə mövcud olmuş ziddiyyətli münasibətlərinə rəvnəq qatmağa, biliyə olan düşmənçilik münasibəti aradan qaldırmağa, insanın dərk olunmasının dini zəmində mənşəyini əsaslandırmağa yönəlmişdi. Əqlin ilahi xüsusiyyətlərini və ya hər hansı dini prinsiplərin əqli xüsusiyyətlərini isbat etməyə çalışmaq, teoloqlar və fideist alimlər tez-tez ideyanın rasionallığına apellyasiya edirlər; onun tərkibinə elmin də, dinin də hər ikisi bərabər dəyərli olmaqla, əqlin imkanlarına əsaslanırlar. Tanrının və onun müdrikliyinə dərk üsulu kimi və özünü yaratdıqlarında, o cümlədən təbiətin içində də özünü göstərir.

Bununla belə, elmin keçmiş mövqelərini tamamilə başqa rəqəsdən verməklə onu saxtalaşdırmaq cəhdləri fideist ideoloqlar üçün xarakterik hal olmuşdur. Onlar dini irrasional

apologetika mövqeyindən ələ alırlar, yəni dünyanın və Tanrının dərk olunmasında əqlin imkanlarını məhdudlaşdırırlar, hətta bəzən ağılı tamamilə kənarlaşdırmağa cəhd göstərirlər. Həmin apologetiklərin sözlərinə görə, bəşəriyyət “total fəlakətlərlə” üz-üzə qalmışdır. O, sosial ziddiyyətlərin ağırlığı altında silkələnir, ekoloji böhran, nüvə müharibəsi kimi təhlükələrə məruz qalmışdır. Bunların məsuliyyətinin isə onlar elmin üzərinə qoyurdular.

Evolusiyanın klerikal interpretasiyalarının əsas arqumentlərini və təkliflərini bir yere toplasaq, onda onlar qısaca olaraq bu təklifi verəcəklər:

a) Müasir biologiyada bu şəkildə verilmiş evolyusiya nəzəriyyəsi mahiyyətə hələ kifayət qədər əsaslandırılmamış hipotezdir;

b) Üzvi həyatın hadisələrinin izahı qeyri-material faktorlarının olmasını etiraf etməklə, onun əsasları izah olunmalıdır, bu da həyatın mahiyyətini təşkil edir. Buna görə də klerikallar vitalizmlə silahlanırlar;

c) Evolyusiya maddiliklə determinantlaşmış proses kimi anlaşılmalıdır. Onun izahı ilə burada “Yaradıcı səbəbin”, yəni Tanrının fəaliyyətinin olmasının etirafı şərt kimi irəli sürülməlidir. Ona görə də harada ki, evolyusiya varsa və canlı orqanizmlərin növləri eyni zamanda yaranmışsa, onda bir növün ardınca başqa növün yaranması prosesini ilahi yaranışın aktı kimi qəbul etmək lazımdır.

Müasir fideizm üçün xarakterik olan cəhətlərdən biri də evolyusiya nəzəriyyəsini hipotez kimi təqdim etməkdir. Bir tərəfdən elə təəssürat oyanır ki, din evolyusiya təliminə qarşı çıxmır, digər tərəfdən isə ona qarşı “qeyri-tənqidi” münasibətin vacibliyi bəhanəsi altında finalizm ruhunda spekulasiya üçün şərait yaradılır. Bunu dini doqma ilə razılaştırılmış açıq kreasionizm də adlandırmaq olar.

Dinşünas filosof H.Henqstenferq “Evolusiya və yaradılış” kitabında maraqlı bir fikir ortaya qoymuşdur: “Əvvəl yaranmış hər hansı bir növün kauzal (səbəb-nəticə) şəkildə başqa birini, sonra da başqa bir növün yaradılmasını müşahidə etmək hələ heç bir təbiətşünasa nəsis olmayıb” [2, s. 124]. Təəssüf ki, bu cür arqumentlər evolyusiya nəzəriyyəsini əsassız olaraq, şübhə altına alır, çünki onun elmi dərinliyinə varmadan, elmi səviyyə nəzərə alınmadan ortaya atırlar.

Evolusiya çərçivəsində bir sıra nəzəriyyələr irəli sürülmüşdür ki, bu da ilk növbədə bəşəriyyətin ibtidai dövrünü əhatə edirdi. Evolyusionizm burada kiçik elmi qrupların cəmləşməsini təmsil edirdi, həm də bu və ya digər müəllifin hansı cərəyana mənsubluğunu heç də həmişə müəyyən etmək mümkün olmurdu. Buna baxmayaraq, evolyusionizmin əsas istiqamətlərinə bunları aid etmək olar:

Mədəni-tarixi istiqamət (L.H.Morqan, K.D.Kavelin, M.M.Kovalevskiy, İ.Lippert, İ.Mukke, E.Taylor, C.Labbok). Bu istiqamətin tərəfdarları ictimai həyatın ayrı-ayrı sahələrinin inkişafı prosesini izləyirdilər, yaxud daha mürəkkəb sosial konstruksiyaları həyata keçirməyə cəhd göstərirdilər. İnkişafın məntiqi ardıcılıq pillələri onlar tərəfindən təyin olunurdu və müvafiq

olaraq təsnifat sxemləri tərtib edilirdi. Bu istiqamətin nümayəndələrinin uğurları ilk növbədə onunla əlaqədardır ki, onlar ibtidai icma cəmiyyətinin inkişafı və tənəzzülünün elmi cəhətdən əsaslandırılmış şəklinin bərpasına çox tutarlı bir əsas qoymuşlar.

Bioloji istiqamət (A.Bastian, T.Axelis). Bu istiqamətin nümayəndələri təbiət elmlərinin prinsiplərini ictimai elmlər sahəsinə köçürmək yolu ilə cəmiyyətin evolyusiya qanunauyğunluqlarını əsaslandırırıblar. Bütövlükdə isə onlar vulqar materializmdən kənara çıxma bilməyiblər.

Sosioloji istiqamət (O.Kont, E.Dürkheyim, E.Vestermark, C.Mak-Lennan, İ.Baxoven, K.Starke, Ş.Leturne). Bu istiqamət tərəfdarları isə sosial institutlar və münasibətlərə daha çox diqqət yetiriblər: nıgah və ailənin inkişafı (Baxoven, Vestermark, Mak-Lennan, Starke, Leturne), ictimai əmək bölgüsü (Dürkheyim), xüsusi mülkiyyətin yaranması (Leturne). Bu tədqiqatların siyasi məqsədləri tarixi rekonstruksiyanın köməyi ilə kapitalizmə bəraət qazandırmaq cəhdi idi.

Coğrafi istiqamət (O.Peşel, K.R.Andre, N.İ.Nadejdin). Evolyusionizmin formalaşması prosesində onun spesifikasiyası onunla müəyyən olunurdu ki, elmin bu sahəsinin nümayəndələri öz işlərində tarixi coğrafiyanın müxtəlif aspektlərinə müraciət edirlər. Yer kürəsində insanın inkişafına coğrafiyanın laqeyd ola bilməyəcəyi nəticəsinə gələn alimlər cəmiyyətlə ətraf mühitin qarşılıqlı əlaqəsini tədqiq etməyə başladılar. Bu istiqamətin nümayəndələri coğrafi faktorun əhəmiyyətini çox şişirdiklərinə görə, cəmiyyətlə mühitin qarşılıqlı əlaqələrinə differensial qiymət verə bilmədilər. XIX əsrin sonlarında evolyusionist məktəb faktiki olaraq dağıldı. Buna səbəb antropocoğrafi və tarixi məktəblərin yaranması olmuşdu. Fərdi sualların arqumentlərinin fərqli olmasına baxmayaraq, evolyusionizmə olan hücumlar birinci növbədə tarixi inkişaf qanunauyğunluqlarının qəbuluna qarşı yönəlmişdi.

Evolyusion istiqamətlərin qüvvələrinin düzümü və imkanları bununla tamamlanmış və mütləq tamamlanmış nəzəriyyəyə çevrilmir. Baxmayaraq ki, onların vacibliyi və universallığı evolyusion proseslərin epistemoloji və sosial-dini təzahürü aşkar özünü göstərir. O, sonrakı inkişafı və təkmilləşməyi tələb edir, həmçinin onun empirik yolla sınaqdan keçirilməsi mümkün olmalıdır.

Sonralar, XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlində evolyusionizm tarixi funksionalist, strukturalist təmayüllə və psixoloji məktəblərlə əvəz olunur. ABŞ-da ötən əsrin 40-cı illərində evolyusiya ideyalarından təsirlənmiş yeni istiqamət yaranır. 50-ci illərdə bu istiqamətin nümayəndələrinin təsir dairəsi o qədər güclənir ki, buna yeni məktəb kimi baxılır, yəni bütövlükdə bunları neoevolyusionizm termini ilə əvəz edirlər. Bu da o deməkdir ki, bu, klassik evolyusionizmin bəzi əsas ideyalarının müasir interpretasiyası idi; o, insan cəmiyyətinin inkişaf prosesinin aşağı pillədən yüksəyə qədər ardıcıl axını prinsipini rəhbər tuturdu.

Neoevolyusionizmin yaranması İkinci Dünya müharibəsindən sonra baş vermiş iqtisadi, sosial və siyasi dəyişikliklər ilə əlaqədar idi. Bu dəyişikliklər sosioloqlar qarşısında yeni proseslərin təhlilini, yaranmış konfliktlərin həlli yollarının tapılmasını və gələcək inkişafın proqnozunu tərtib etməyi qoymuşdu.

Neoevolusionizm klassik evolyusionizmdən bir çox ciddi məsələlərə görə fərqlənirdi. Əvvəla, klassik dövrün təkzibedilməz optimizmi öz yerini skeptisizmə vermişdi. Kapitalist ictimai quruluşu çərçivəsində sosial və siyasi ziddiyyətlər həlledilməz olduğuna görə, o bu halda öz ifadəsini tapmış oldu.

Neoevolusionizm tərəfdarlarının böyük hissəsi indiki ictimai inkişafın qanunauyğun xəttini qəbul etmirdilər. Bir neçə nümayəndə (L.Uayt, M.Xappiz) istisna olmaqla, onlar qeyri-məhdud tarixi qanunauyğunluqların rolunu inkar edirdilər. İctimai dəyişkənliyi mutasiya kimi interpretasiya edirdilər, yəni təsadüf (E.Servis, C.Lenskiy) kimi başa düşürdülər. Ümumiyyətlə, onlara görə, evolyusiya qeyri-müəyyən səbəblərə görə baş verir və xarici təsirlər nəticəsində inkişaf edir, ayrı-ayrı hadisələrdə daha yüksək pilləli inteqrasiya kimi müəyyən olunur və baxılır. Burada həm də daha çox differensiallığın və ya təşkilatçılığın (U.Qoldşmidt, D.Ribeyro), yaxud adaptasiyanın (T.Parsons) inkişaf etmiş imkanlarının kompleks dərəcəsinin onlarda daha geniş variabelliyin olmasından irəli gəlir. “Məhdud imkanlar prinsipi” (C.Merdok) tezisi həmçinin, tarixi prosesin determinantlığını səbəbləndirən, qocaqlıq tələb edən bir etirafdır. Çünki, bu ictimai həyatın bir çox sahələrinin bilgi verən səbəbiyyət faktorlarının təsirinə tabe olmamaq şərtindən irəli gəlir. O cümlədən, “çox xəttli inkişaf” (C. Stuard) tezisi universal tarixi qanunauyğunluqların qəbulunu faktiki olaraq kənarlaşdırır.

Klassik evolyusionizmin birxətli inkişafı bir çox tənqidlərə məruz qaldığına görə neoevolusionizm, yəni daha çox differensiasiya olunan evolyusiya nəzəriyyəsinə gətirib çıxardı. Bura daxildir:

- Ümumi və fərdi inkişaf nəzəriyyəsi (E.Servis, L.Uayt).

Bu nəzəriyyə müəyyən determinasiyaya tabe olan, müxtəlif lokal tarixi hadisələri universal tarixlə müqayisə edir. Nəticə etibarilə tarix və evolyusiya arasında prinsipial fərqlər araşdırılır. Bu baxımdan evolyusiya tarixi prosesdə ümumi mənə daşıyan hadisələri əks etdirir, yəni lokal tarixi hadisələr bütünlüklə təsadüfə tabe olurlar, ona görə də bunlara müqayisə olunmaz keyfiyyətdə baxılır;

- *Mikro və makro proseslər nəzəriyyəsi* (M.Opler).

Bu nəzəriyyədə hərəkətverici potensiala malik olan təkrarlanan proseslər arasında fərqləndirmə aparılır. Opler hər iki proses arasında prinsipial rəhbərliyin olduğunu söyləmişdir. O, evolyusion nəzəriyyəyə anlamına görə dialektik baxış bucağı olan formanı daxil etmişdir;

- *Mədəni dominant qanunu* (S.E.Servis, D.Kaplan, P.Karneyro, C.Lenski).

Bu nəzəriyyəyə görə, tarixdə daima daha çox inkişaf etmiş mədəniyyət formalarının mükəmməl olmayan formaları sıxışdırılaraq aradan çıxarması prosesi gedir. Bunun nəticəsində bəzi xalqların müəyyən şərait (o şəraiti yetişdirmək və ya onun yetişməsini sürətləndirmək lazımdır) daxilində hər hansı inkişaf etmiş dövrün üstündən (yəni, dövrü yaşamadan) keçmək imkanı yaranır;

- *İnkişaf potensialı qanunu* (E.Servis, B.Siqrev).

Bu konvensiyaya əsasən, mədəniyyətin inkişaf imkanları onun spşializasiyasından asılıdır. Spşializasiya nə qədər aşağı olarsa, bir o qədər də tarixi prosesin nailiyyətlərini əldə etmək imkanı yaranır. Bu tezis o vəziyyəti əks etdirir ki, ümumdünya tarixi tərəqqinin qədim mərkəzlərinin ucqarlarından gələn təkanverici potensialın üzə çıxmasını təmin edə bilsin.

Evolyusiya nəzəriyyəsinin kəmiyyətə fərqli istiqamətlərinin olmasına baxmayaraq, təhlilin (analizin) qeyri-dialektik metodu toxunulmamış qalır.

Müasir dövrdə neoevolyusionizm bir çox istiqamətlərlə təmsil olunub, lakin onların arasında metodik fikir ayrılığının qalması müşahidə olunur. Bunları izah etmək üçün bu əsas istiqamətləri göstərmək olar.

Çoxxətli evolyusionizm (C.Stüard). Universal-tarixi əlaqələrin mümkünlüyünü inkar edərək coğrafi mühitlə, texnikanın inkişafı, sosial və siyasi təşkilin formaları, o cümlədən ideologiya ilə, ancaq funksional qarşılıqlı əlaqələrin aşkarlanması ilə məhdudlaşır. Qarşılıqlı əlaqələrin qurulması “mədəniyyətlərin kənarlaşması nəticəsində yenidən təzahür edə bilər, lakin vacib deyil ki, onlar universal olsunlar” (Stüard). Başqa sözlə, çoxxətli evolyusionizm bir məqsəd güdür – tarixi prosesin müəyyən qanunauyğunluqlarının mövcudluğunu təyin etmək. Stüard tərəfindən izahı verilən evolyusiya ideyasına həm də hadisə və strukturların təkrarlanmasının təhlili daxil idi, bu da kəskin polemikaya səbəb olmuşdu. Dialektikanın mahiyyətinin aşağılanması mövcud istehsal münasibətləri anlayışına və ondan doğan ictimai ziddiyyətlərin təhrifinə gətirib çıxarır. Bunların hamısı mədəni materializm konsepsiyasında özünü büruzə verir.

Mədəni materializm (M.Harris) – inkişaf etmiş məhsuldar qüvvələrin diqqət mərkəzində yerləşən texniki-iqtisadi və ya texniki-ekoloji inkişaf konsepsiyası deməkdir. O, tarixi prosesin determinasiyasından üzə çıxmışdır. Lakin vulqar-materialist interpretasiyanı da özündən kənarlaşdırmır. Dialektikanın prinsipial inkarı (Harrisin təbirincə desək, “heç bir dəyəri olmayan köhnə xarabalıq”) tarixi prosesin mexaniki izahına gətirib çıxarır. Burada həmçinin məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə ictimai və siyasi üstqurumun formalaşması arasında birbaşa səbəbiyyət əlaqəsinin mövcudluğu ehtimal edilir. Dialektikanın inkarı məhsuldar qüvvələrin, istehsal münasibətlərinin xarakterini, bunlardan törəyən ictimai ziddiyyətlər və insanların fəaliyyəti arasında olan mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələrin anlaşılmasını təhrifə uğradır və səbəblər zəncirinin yaranması kimi çıxış edir. Harrisin fikrincə, insanlar tarixi qanunları dərk etmək iqtidarında deyillər, onlar öz fəaliyyətlərində bunları nəzərə ala bilmirlər. Tarixi prosesdə o ancaq “çoxlu kompromislər” görür, bunlar “transformasiyanın” axarlılığı nəticəsində baş verir, cəmiyyətin vəziyyəti isə həmişə dəyişkən olmuşdur və həmişə də dəyişkənliyə məruz qalacaqdır.

Energetik konsepsiya (L.Uayt) – səbəbiyyət prinsipinin çox ciddi istifadəsi deməkdir. Bu prinsipə görə, inkişaf səviyyəsi enerjinin faktiki işlənmiş növü və kəmiyyətilə müəyyən olunur. Bu prinsipə əsaslanan universal-tarixi dövriyyə (insanın əzələ gücü, günəş, buxar, atom enerjisi) həlledici tarixi dövrlərə uyğun gəlmir, çünki o, məhsuldar qüvvələrin məcmu inkişafının müəyyən hissəsini nəzərə alır, sosial-iqtisadi münasibətlərin xarakterini diqqətdən kənar qoyur. Evolyusiya prosesi yuxarıda adı çəkilən formada, L.Uayt tərəfindən konkret

tarixi hadisələr qarşı-qarşıya qoyulur. Onun fikrinə görə, ancaq birinci dövr qanunauyğunluqlara tabe olur, tarixi hadisələrə isə sırf təsadüf kimi baxılır. Bunun nəticəsində zərurət və təsadüf arasına ciddi sədd çəkilir, onun hər bir sahəsi (tərəfi) fenomeni xarakterizə edir. Bunun nəticəsi olaraq, tarix universal və lokal bölgüyə məruz qalır.

Bioloji istiqamət (R.Heroll). Bu istiqamət klassik evolyusionizm irsinin saxlanması ilə müşayiət olunur və ictimai inkişafın bioloji qanunlara qayıdışını nəzərdə tutur, həmçinin burada sosial darvinizmin əsas postulatlarının yenidən üzə çıxması müşahidə olunur. Bu proses reaksiyon xarakter daşıyır, çünki ictimai münasibətlərə özünəməxsus yanaşma ilə uyğunlaşa bilir.

Tarixi oriyentasiya istiqaməti (E.Servis, R.Karneyro, D.Ribeyro, C.Lenski). Tarixi inkişafın diqqətçəkən yaşanmış proseslərinin təsviri ilə xarakterizə olunur və tarixi dövriyyəyə bir sıra mühüm elementlər qatmaqla necə işlənməsi təkliflərini verir. Bu istiqamətin nümayəndələrinin qələmindən ibtidai icma cəmiyyətinin problematikası üzrə nəzəri işlər də çıxmışdır. Bunlara misal olaraq, rəhbərlik (idarəetmə) institutunun tarixi əhəmiyyətinin nəzəri əsaslarının işlənməsi, həmçinin neolitik və şəhər inqilablarının və dövlətin yaranmasının araşdırılmasını göstərmək olar.

Bu nəzəriyyələrin təhlili göstərmişdir ki, onların hamısı bir məqsəd güdür – ibtidai icma quruluşunun tədrici dağılmasını göstərmək və onun dövrlərini qeydiyyatla almaq (fiksasiya etmək). Bununla bərabər, onların gəldikləri nəzəri nəticələrdə mahiyyətə fərqlər müşahidə olunur. Belə ki, Selin və Servis qarşılıqlı əlaqə və paylaşma konsepsiyasından çıxış edirdilər; bunun müqabilində belə bir nəticəyə gəlmişilər: dövlət insan və təbii resursların mobilizasiyası üçün yaranmışdır və nəticə etibarilə “bəşəriyyətin ümumi mənafeyinin maraqlarına” görə mövcuddur (Servis). Lennon və Ribeyro öz konsepsiyalarında məhsuldar qüvvələrin inkişafına istinad edirdilər, lakin onlar istehsal münasibətlərinin xarakterini nəzərə almırdılar, nəticədə tarixin gedişini texnikanın inkişaf fəaliyyətində görürdülər. Freyd sinfi cəmiyyətə keçidin səbəbini dəyişkənliklə əlaqələndirirdi; bunun nəticəsində əsas resurslar şəxsi mülkiyyətə çevrilir və dövlətin yaranması mövcud sistemin müdafiə zərurəti kimi başa düşülürdü. Doğrudur, növbəti tarixi dövrlərlə müqayisədə dövlətçiliyə keçid prosesində xalq kütlələrinin fəaliyyətində həlledici tarixi mahiyyətin olması nəzərə alınmırdı. Ona görə də həyatı zəruri resursların bərabər paylanmasına gətirib çıxaran səbəblər araşdırılmamışdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Этнография и смежные дисциплины. Этнографические субдисциплины. Школы и направления. Методы / под ред. М.В.Крюкова, И.Зельнова. М.: Наука, 1988, 223 с.
2. Жизнь, её происхождение и развитие. М.: Наука, 1967, 439 с.
3. Идеализм и религия. Реферативный сборник. М.: 1977, 295 с.
4. Зарубежные концепции философии религии. Реферативный сборник. М.: 1977, 266 с.
5. Толстой Н.И. О предмете этнолингвистики и ее роли в изучении языка и этноса // Ареальные исследования в языкознании и этнографии. Язык и этнос. Л.: 1988, с. 188.

Гасанага Мамедли

**ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ В
ПРОЦЕССЕ РЕЛИГИОЗНОЙ ЭВОЛЮЦИИ**

РЕЗЮМЕ

В представленной статье нами предпринята попытка разработать новые подходы к определению природы и сущности религии. Чтобы раскрыть сущность происхождения и развития религии, на наш взгляд, следует обратиться к ней с позиции эволюционно-исторического подхода, где отслеживается сбалансированное и устойчивое развитие процесса религии.

Проблемы методологии научного исследования все более настоятельно требуют специального изучения и на этой основе методология науки обнаруживает растущую тенденцию к системному подходу в современной науке.

Гасанага Мамедли

**ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ В
ПРОЦЕССЕ РЕЛИГИОЗНОЙ ЭВОЛЮЦИИ**

SUMMARY

In the article presented, we made an attempt to develop new approaches to the definition of the nature and essence of religion. In order to reveal the essence of the origin and development of religion, in our opinion, it is necessary to turn to it from the standpoint of the evolutionary-historical approach, where the balanced and sustainable development of the process of religion is monitored.

The problems of the methodology of scientific research increasingly require a special study and on this basis the methodology of science reveals a growing tendency towards a systematic approach in modern science.